

ГОРДАНА ЂЕРИЋ*
Институт за европске студије
Београд

УДК 165.6/.8:316.776
Оригиналан научни рад
Примљен: 10.09.2015
Одобен: 12.10.2015

ШТА НЕ КРИТИКУЈЕ КРИТИЧКА АНАЛИЗА ДИСКУРСА?*

Сажетак: Полази се од претпоставке да је анализа дискурса дифузан приступ који безмало има онолико видова испољавања колико има истраживача који користе овај приступ/парадигму. Уводни део посвећен је представљању традиционалне епистемологије, језичком, културном и интердисциплинарном обрту у теорији који су довели до критичке анализе дискурса и студија дискурса. Након осврта на доминантне ауторе, приступе и домене ових студија, ауторка подсећа на инструктивне и заборављене истраживачке поступке лингвисте Дубравка Шкиљана (1949-2007). Реч је о аутору који се темељно бавио разградњом и одгонетањем (не)скривених идеолошких значења у јавној и свакодневној комуникацији, то јест критичком анализом дискурса, много пре него што је овај приступ постао популарно прибежиште теоретичара комуникације, социолога и филозофа. Шкиљаново становиште о манипулацији у научном језику, приступ језику као последици правила произашлих из друштвене моћи, те аналитички поступци које предузима како би илустровао стратегије њеног успостављања или одржања, представљају неистражену археологију анализе дискурса. Истовремено, теоријски приступ овог аутора научном дискурсу може се посматрати као креативан начин за самоанализу и преиспитивање језика савремене теорије и посебно студија дискурса.

Кључне речи: критичка анализа дискурса, студије дискурса, диспозитив, Дубравко Шкиљан, самоанализа.

Предисторија критичке анализе дискурса

Свака жива покуда може постати похвала, свака жива истина неизбежно мора за многе друге звучати као лаж.

Михаил Бахтин, 1980 (1929): 26

* gordanadjeric9@gmail.com

** Текст је настао у оквиру пројекта бр. 179014, који финансира Министарство науке, просвете и технолошког развоја Републике Србије.

Истовремено стара и нова дисциплина, како примећује Теун ван Дијк (1985) критичка анализа дискурса има далеко дужу традицију од свог имена; посматрано са данашњег становишта, многи истраживачки трендови водили су ка њој. Од приступа који је замишљен као допуна традиционалним дисциплинама, критичка анализа дискурса и студије дискурса постале су с временом један од утицајнијих интердисциплинарних приступа; независно од дисциплинарног залеђа (лингвистичког, филозофског, социјално-психолошког, књижевно-теоријског) њега је омогућио *лингвистички преокрет*, када је традиционално усмерење на изучавање егзистенције средином прошлог века замењено изучавањем перцепције и репрезентације. Корене овим студијама наћи ћемо и раније, код истраживача и школа попут руских формалиста с почетка двадесетог века, у Проповом изучавању бајки или Бахтиновој *филозофији језика* и запажању о *социологичности исказа*, то јест његовој утицајној тези да су језик и реч најосетљивији показатељ промена у друштву. „Реч је у стању да фиксира прелазне, најтананије и најефемерније фазе социјалних промена“, писао је Бахтин почетком прошлог века, да бисмо се касније уверили да свака друштвена промена иде преко увођења и одомаћивања нових речи у језику; рефлексije су узајамне, језик мења друштво тако што ствара ‘чињенице’ од којих оно живи и обратно. Осим упућивања на важност речи, у смислу да је реч делотворна и сазнајна, Бахтинова је заслуга наглашавање важности *контекста* за изучавање друштвене психологије, који осим тема које су у овом или оном моменту важне, подразумева и анализу *форми типова друштвене комуникације* у којој се дате теме реализују (Бахтин 1980: 20-21). Подстицаји појединим правцима анализе дискурса идентификовани су Школи анала (*Анали економије и социјалне историје*) и Прашкој школи (чешки структуралисти), у анализи текста и генеративној граматички Ноама Чомског, у француском структурализму и постструктурализму. Теза Ролана Барта да текст има много више значења него што то његов аутор жели, за критичку анализу дискурса има скоро исту важност као и Фукоова концептуализација *поретка дискурса* (Фуко 1969) и *режима истине* (Фуко 1971); оба аутора су на истом трагу – истина је релативна и, према овом последњем, дубоко зависна од односа снага заинтересованих за њену интерпретацију.

Филозофско наслеђе Мишела Фукоа, који слови за једног од *очева савремене анализе дискурса* (Wodak) значајно је у овој школи мишљења и због увођења појма *диспозитива*, његовог стратешког термина помоћу којег означава збир језичких и нејезичких поступака којима се смишљено (рационално) манипулишу односи снага и питања истине. Под диспозитивом се у Фукоовом појмовном спектру подразумевају различите релације, мада је углавном реч о *механизму*, *апарату* или *мрежи* као скупу стратегија и односа снага који условљавају одређене типове сазнања и који треба да постигну непосредан ефект. Овим појмом именује се оно у чему се и посредством чега се остварује делатност владања, при чему је широко схваћено *знање* кључни чинилац организовања надсистема владања којим се дефинишу односи моћи. “Диспозитив је увек уписан у игру моћи и истовремено увек повезан са границама сазнања које из ње потичу и које је у истој мери условљавају” (нав. према Агабмен

2012: 60-61). За илустрацију наведених саодноса могу се узети такозвани хегемонијски дискурси (“владавина над људима, менталитетом”), као пример стратешки конструисаног знања; оно је омогућено умрежавањем хетерогених елемената *апарата*, од филозофских теорија, културних производа или филантропских предлога до институција, регулативних, техничких и војних закона. Говорећи о диспозитиву говоримо о отворено или скривено организованом *механизму* за умрежавање знања који омогућује, а онда и појачава спровођење моћи. Реч је о систему који легитимише знање као знање уколико оно служи репродукцији моћи или, прецизније, систему *институција, процеса потчињавања и правила у којима се конкретизују односи моћи*.

Осим сагледавања кључног односа *знања и моћи*, практични значај Фукоових студија јесте у томе што су оне приближиле и повезале различите дисциплинарне домене, а неке потпуно трансформисале учинивши их интердисциплинарним. Зато је за критичку анализу дискурса од *лингвистичког и културног преокрета*, још важнији *интердисциплинарни преокрет* у односу на пређашњу владавину традиционално омеђених дисциплина. Фукоов утицај драгоцен је и за Саидов (Edward W. Said) концепт критике *производње знања*, настао на тематизовању и анализи дискурса у оквирима теорије књижевности, који ће од седамдесетих година прошлог века инспирисати промене у низу традиционалних дисциплина, условивши настанак бројних пост-дисциплина (Kennedy 2000). Талас који је препознатљив по брисању разлика међу традиционалним дисциплинама и њиховом ‘увезивању’ један је од изразитијих примера еклектичности и релативизма у историји конструисања знања; ипак, ниједан од наведених приступа, аутора или школа још увек не представља критичку анализу дискурса, све оне су њена археологија или извориште.

Време критичке анализе дискурса

Упркос разгранатом дисциплинарном залеђу у коме можемо грубо идентификовати неколико теоријских праваца који су довели до ње, када размишљамо о критичкој анализи дискурса немамо ни једну од ових школа или аутора у виду. Говорећи о њој и студијама дискурса као заједничком називу за различите стилове анализе говоримо о интердисциплинарним истраживањима и приступима у последњих неколико деценија, о времену када се ове студије шире на различите (пост)дисциплине и када се ствара мрежа знања и односа у којој су се издвојили истраживачи попут Теуна А. ван Дијка (Teun Adrianus van Dijk), Нормана Ферклафа (Norman Fairclough), Рут Водак (Ruth Wodak), Пола Чилтона (Paul Chilton). То је историја нешто дужа од четврт века, у чијем се оквиру ова парадигма/школа постепено институционализује и постаје етаблирана кроз студије, семинаре, курсеве и посебно академске часописе који у свом имену имају појам *дискурс* (*Discourse and Society, Critical Discourse Studies, Discourse and Communication*). Од тог доба студије дискурса су се мењале и остале исте: заснивају се на интерпретизму и социјалном конструктивизму, с наглашеним одбијањем да свет и његове феномене посматрају на непосредан

начин. Еклектичне су и отворене за нове приступе и предмете проучавања, узимајући, по потреби, од ове или оне дисциплине.

Захваљујући својој отворености с временом су се студије дискурса развиле у најразнороднији од свих приступа чији се опсег непрестано шири; сада већ имамо социо-когнитивни приступ, дискурсно-историјски приступ, корпусно-лингвистички приступ, дијалектично-релациони приступ, анализу друштвених актера и анализу диспозитива, да наведемо најважније које издваја Рут Водак (2009), мада верујемо да би детаљнијим пропитивањем идентификовали и друге видове анализе које стоје на пола пута између наведених или су комбинација неколико различитих. Чак и у односу према појму *дискурс* постоје разлике, иако се овај појам најчешће разумева као језик у контексту или скуп исказа и пракси који конститушу стварност својих носилаца и уређују социјалне релације међу њима. Основна питања дискурса – зашто нам се и како нам се ствари показују на одређени начин, као да такве јесу – упућују да његова анализа тежи одгонетању језичких (мисаоних, социјалних...) разлога због којих нам је друштвени свет постао 'нормалан', 'природан' или саморазумљив; осим тога, анализа елемената друштвеног контекста у коме се дато значење ствара ближе ће нам рећи како и зашто видимо оно што смо 'научили' да видимо. У свему овоме релационо разумевање језика има кључну улогу, па осим начина на који се друштвени свет одражава у језику, анализа дискурса има за циљ утврђивање *ефеката 'нормалности' света друштва и борбе за његову промену* (Нојман 2009: 12-13).

Независно од претходних дисциплинарних утицаја, популарно прибежиште различито усмерених истраживача за последње две-три деценије постало је мање-више клишеирано према предметима испитивања; усмерено је углавном на анализу конструисања различитости и одређења границе између "Нас" и "Других", испитивање пристрасности рада медија и њиховог начина стварања слика догађаја (Ђерић, ур. 2008), на праксе дискриминације и 'архаичне матрице', затим на (нео)колонијалне стратегије или критику одређених политика и појава попут расизма, национализма, сексизма, мачизма, патријархата, класне неједнакости. У аналитичким процесима које предузимамо посматрамо систематско додељивање значења одређеним појавама или их декодирамо; понекад разграђујемо категорије простора, средишта и периферије, понекад им приступамо дословно. Деконструкцију рутине коришћења деикси малих речи (овде/тамо, ми/они, нас/ њих...) почињемо од места где се налазимо, усмеравајући се на *пр(а)во лице множине* (Ђерић 2005), изналазећи његов смисао, преовлађујуће употребе и опсег значења, критикујући га или саопштавајући 'истине' у његово име, било да смо "аналитичари дискурса", "феминсткиње", "постмодерни грађански либерали" или "еврофили"; заузимање (или подразумевање) плуралног становиша као сопственог углавном нам измиче и остаје аналитички невидљиво. Поједини критичари критичке анализе дискурса овај приступ виде као згодан метод за клеветање сопствене средине, као полигон за идеолошку интерпретацију неке појаве или креирање догађаја (чак и историје одређеног периода) или као критику логике појединих *-изама* и теоријско заговарање неке друге визије света, 'без граница' и другачијег од светова у којима живимо.

Попут других школа (парадигми/приступа) и ова формулише појмове којих у говору свакодневице нема, додељује нова значења постојећим појмовима, бави се семантичким опсегом и променама значења. У критичкој анализи дискурса негујемо привилеговане појмове, попут топоа, дискурских пракси, поља моћи, демистификације идеологија, конструката, нарација, перформатива, чиновна, исказа – једну врсту расплинутаг а ипак ексклузивистичког вокабулара који нашим налазима треба да обезбеди исти такав статус. Овим језиком, нестручњацима углавном неразумљивим, ми обезбеђујемо своју научност, па и издвојеност и надређеност у односу на оне који такав вокабулар не разумеју. Користимо се семантиком и прагматиком, откривањем перформативности и смисла исказа у одређеном дискурсу, питамо се о успостављању подразумевајућег значења преко “поља моћи”, конструишући средства за успостављање нове истине о објектима проучавања, свеједно да ли су у питању неки догађаји, заједничка искуства, или политике држава, медија и идентитета; борба око статуса, значења, ресурса скоро је редовно питање анализе у којој се час крећемо између делова текста и његове целине, час између текста и контекста (Wodak and Meyer 2009). Језиком који своју објективност углавном не преиспитује, анализујемо језичке праксе које систематски стварају објекте о којима говоре, како би то рекао Фуко, окрећемо се дискурсима који наводно руше евидентност материјалности или чине насиље над њом. Кроз своје радове обраћамо се углавном феноменима који немају могућност да одговоре; следимо логику утврђивања свог градива (или интереса) сталним кружењем фраза, појмова, дисциплинарних ауторитета. Стварамо *мрежу* или *механизам* у коме разговарамо сами са собом и себи сличнима. Држимо се задате форме свесни ризика од искорака, можда и зато што у себи знамо да су ‘научне истине’ које производимо неретко на стакленим ногама, али да само у овом механизму или мрежи оне постоје.

У свим својим варијететима ова престижна школа или парадигма инсистира на мултидисциплинарности и мулти-методолошким приступима, еклектици, интердисциплинарности (Wodak 2008), затим на конструисању шема, фигура, скица истраживања (као што је “circular process”), исцрпљује се у поделама, набрајањима, скраћеницама. Она нам открива правилности, скривене мотивације и стратегије дискурса, “чита” друштвене процесе као текстове, изналази монументе,¹ утврђује преображајна својства исказа, баца ‘методолошки ново светло’ на свет друштвене репрезентације и институционализацију одређених дискурса. Предмети критичке анализе дискурса углавном су наративи моћи (доминације и дискриминације), идеологија, контроле, идентитета, успостављања и рушења граница, реторика национализма, расизма, антисеминтизма и, уопште, дискурси разликовања и искључивања. Већ и површни поглед на литературу студија рађених неким од поступака критичке анализе дискурса показује теоријску усмереност на неколико односа, аутора, критику типизованих појава, склоност ка неразумљивом језику и промоцији својих ментора, пријатеља, подупирање „дисциплинарним гуруима“. Критичка анали-

¹ Појам монументи односи се на главне упоришне тачке одређеног дискурса; то су носећи или пионирски текстови који се у репрезентацији одређеног дискурса стално понављају.

за усмерена је углавном на феномене и идеје које нам се не допадају у својој средини или другде, на разоткривање дискриминаторских пракси и манипулације, ретко на сопствени рад, осим у афирмативном смислу у виду бројних аутоцитата. Најеклектичнији од свих приступа пита се о начину на који се речи претварају у чињенице, показује како перформативи т(р)ајно владају нашим мишљењем, обликују га и усмеравају у жељеном правцу. У студијама дискурса различите идеологије и интереси добијају свој глас, једна моћ преиспитује се на рачун неке друге, па ће борбе између супарничких репрезентација догађаја, појава или (одређене) стварности најбоље показати размере манипулативне снаге дискурса и чињеницу да постоје несамерљиве разлике у способности овладавања дискурским стратегијама којима се постижу жељени ефекти. Слично је и са поступком институционализације (владајућег) дискурса кроз законодавно формализовање одређених исказа и пракси, које увек значи маргинализацију или елиминацију свих осталих могућности.

Ипак, упадљиво недостаје једно питање, колико и покушај одговора: како то да се упркос тако развијеним аналитичким стратегијама за раскринкавање моћи (доминације, дискриминације и уопште манипулативности политичког дискурса) у последњих четврт века неједнакости не смањују него вишеструко повећавају, да су владајући системи и моћници још моћнији, да насиље над слабима и Другима није умањено, да узајамно неповерење и дистанце (етничке, конфесионалне, класне...) нису превазиђене него продубљене? Исто је са идеологијама на које је такође усмерена критичка анализа дискурса, све су оне – било да је реч о национализму, феминизму, (нео)либерализму или глобализму – данас снажније. Или, зашто се и након хиљада прилога о уништењу бивше Југославије (који су неретко настајали на поступцима анализе дискурса) нисмо удаљили од почетних, прилично фантастичних претпоставки, према којима је њено разарање узроковано садржајем незавршеног документа неколицине српских академика, него се и у најновијим дисертацијама и студијама о овој тематици понављају исте претпоставке о том документу који је, и тада и данас, мало ко прочитао, а који су скоро сви аналитичари наводили као узрок (или повод) уништења те земље? Ако након неколико деценија преданог истраживања не напредујемо ни у једном од ових питања, морали бисмо да се запитамо о карактеру и учинцима свог посла, коначно, његовој сврси у општем поретку ствари. У случају да као теоретичари дискурса не учествујемо свесно у општем манипулисању односима снага, то јест да сопствени ангажман не одређујемо као, ма како занемарљив, али активан чинилац диспозитива – организованог *механизма* или *апарата* који омогућује и појачава спровођење моћи – онда нам остаје да се запитамо о начину признања свог неуспеха и образлагања професионалне неискрености у контексту мреже инструменталног деловања.

У замаху критичке анализе дискурса деведесетих година прошлог века сразмерно су јаке сумње и гласови који упућују на осетљиво питање објективности, па и моралности самих аналитичара дискурса, будући да учествовање у научном дискурсу носи са собом највећу могућу одговорност. Циља се на неписану могућност науке и њену моћ да пресуди шта ће бити 'истине', да одре-

ди њихова значења и опсег употребе: ко ће их и где предавати, учити (de Beaugrande 1996: 35-62). Будући да истраживачи имају 'моћ репрезентације' из ове њихове позиције проистиче и одговорност да размотре могући утицај својих налаза, у смислу процене да ли ће живот људи након њихове примене бити сигурнији или ризичнији, хуманији или мање хуман. Де Богранд сматра да је та одговорност још већа уколико је предмет анализе сам дискурс, па ако као теоретичари дискурса одричемо или занемарујемо сопствена огрешења и одговорност за написано и последице, нисмо само цинични и лењи, сматра аутор, већ заобилазимо најважније питање свог домена. Жели се рећи да наше анализе нису неутралне, да и оне конструишу или представљају извесна веровања, успостављају 'одређени ред', како оним што прећуткујемо и изостављамо у анализи, тако и оним на шта стављамо акценат.

И поред својих мањкавости, или захваљујући њима, дискурс науке (па и критичка анализа дискурса) још увек има супериорну способност да 'креира истине', прилагођава значења или, што је најчешћи случај, да не говори о ономе о чему не жели да говори, а да при том задржава своју привилеговану позицију у погледу објективности; управо је научни дискурс, углавном због ауторитета науке, у стању да сваки други дискурс преокрене у своју или нечију другу корист без значајнијих последица по свој привилеговани положај. Како се у ненарушеном статусу читава т(р)ајна моћ науке, овакво поверење истовремено повећава и усложњава одговорност научника; додамо ли томе потиснуто питање аутономности и/или објективности у друштвеним и хуманистичким наукама, констатација да оне нису независне од политике није довољна за изговор иједног истраживача, у смислу да било коме од нас може да служи као оправдање и извињење.

На сличне закључке наводе истраживања Мајкла Билига из истог периода (средина деведесетих прошлог века) у којима пише о *празнинама у теоријском дискурсу, интелектуалним навикама и аналитичким текстовима* којима се *навија и маше на исти начин као и заставама* (Билиг 2009: 282). Питајући се о односу између субјективности аналитичара и предмета њихове анализе овај аутор констатује да аналитичари неретко потпадају под утицај онога што би требало да проучавају. Може се испоставити да смо од поступка који је требало да разоткрива моћ идеологије дошли у опасност од несвесног или свесног идеолошког усмеравања путем дискурсне анализе, и да су саморефлексија у погледу уплетености у манипулативне процесе и лично преиспитивање најтежи задатак и неопходни зачин који аналитичким дискурсима недостаје. Овај аутор такође истиче да *амнезија теоретичара није идеолошки неутрална* (Билиг 2009: 29) посебно у случајевима када наше анализе репродукују ставове и служе институцијама које имају огромно наоружање. Отуда се питање из наслова текста – *шта не критикује критичка анализа дискурса?* – односи на онај важни домен моћи који углавном остаје изван преиспитивања, онај чији смо креатори или протагонисти управо ми, аналитичари дискурса. И заиста, ретко постављамо питање у којој су мери наше студије и наши академски увиди заправо 'насиље над стварима', јер се некако испоставља да су пристрасност и манипулација увек негде другде, никада у нашем академском дворишту. При-

лози из осамдесетих година Дубравка Шкиљана изузетак су од овог неписаног правила; они нас својим носећим порукама и личним примером упућују да бисмо приликом анализе манипулативности језика морали да кренемо од сопствених текстова.

Самоанализа и археолошко-футуролошки приступ Дубравка Шкиљана

У контексту односа између теоријског залеђа и савремених интердисциплинарних и фрагментарних пракси критичке анализе дискурса текстови лингвисте Дубравка Шкиљана² из осамдесетих година прошлог века и посебно књига *Лингвистика свакодневице* (1989) стоје на пола пута. Настала непосредно пре великог замаха студија дискурса, Шкиљанова *Лингвистика свакодневице*, иако вишеструко инспиративна за анализу манипулативне моћи језика, остала је у овим студијама незапажена. Да није било тако могуће је да би ове студије ишле у нешто другачијем смеру, бар у оном делу који се тиче тесне и опасне везе између политике и науке, и посебно аутора и науке. Из сложености и осетљивости ових односа сежу разлози њеног поновног актуализовања. Потреба савременог представљања заборављене књиге Дубравка Шкиљана, који наступа са становишта *критичке лингвистике*,³ лежи у приступу овог аутора *научном дискурсу*, који *обликује говор о истини* и истинитом (Фуко), чак и у случају да се сложимо да истина није само једна. Ова потреба појачана је чињеницом да Шкиљан за предмет свог изучавања узима манипулативну моћ језика у свим његовим употребама и посебно у научном дискурсу који је, будући да обликује говор о истини, сразмерно ретко предмет усмереног аналитичког преиспитивања.

И као лаици и као теоретичари дискурса склони смо да верујемо како се манипулисање језиком одвија у подручју политике (идеологије, теологије...), због чега је добар део напора научника усмерен на покушаје демистификовања политичког језика. Шкиљан то не спори, подвлачећи да је *немогући задатак* демистификације политичког дискурса утолико мучнији што нас више од било кога обмањују они који се издају за демистификаторе политичког дискурса – теоретичари који *обмањују и приликом дефинисања демистификације*. Овај кључни став, према коме аналитичари политичког језика *чине све да би нас обманули* аутор преузима од Ежена Јонеска (Eugène Ionesco), илуструјући га

² Дубравко Шкиљан (1949–2007) био је професор опште лингвистике и класичне филологије на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу и професор семиологије, лингвистике говора и теорије друштвене комуникације на ISH Факултета за постдипломске хуманистичке студије у Љубљани. За три деценије професионалног рада публиковао је преко 220 библиографских јединица, од чега 37 књига. Области његовог истраживања биле су семиологија, примењена и критичка лингвистика, теорија друштвене комуникације и историја лингвистике, а посебну пажњу поклањао је лингвистици говора, доказујући да се добар део промишљања језика, од антике до структурализма, може сместити у ово поље истраживања.

³ Развој критичке анализе дискурса обележиле су унутардисциплинарне расправе о прикладности овог назива у односу на раније преовлађујући назив критичка лингвистика.

примерима сопственог научног дискурса из књиге *Говор реалности и реалност језика* (1978). Шкиљан дакле не поставља питања другима и не критикује остале колеге или институције због манипулативности – стратегије научног манипулисања разоткрива и илуструје искључиво на материјалу својих ранијих текстова. Полазиште овог на сопствене манипулативне стратегије усмереног поступка лежи у претпоставци да не постоји нико ко би боље од самог аутора знао како се ‘глуми научност’ и каквим се ‘триковима’ и ‘пречицама’ служи како би свом тексту обезбедио привид објективности и научне утемељености. Из њега проистиче и основна порука аутора коју он даје једино личним примером, без експлицитног навођења: морали бисмо у овом случају, више него другде, дословно да следимо упутство о ‘поспремању сопственог дворишта’, то јест да непристрасно, ослобођени сујете, повремено преиспитујемо своје анализе и налазе.⁴

Очекивано би било да с протоком времена аутори увиђају мањкавости и пропусте у својим ранијим анализама, да су у стању да идентификују заблуде које су их навеле на погрешне закључке или огрешења о фактографију и да се, самокритично, враћају на старе текстове. Из различитих, најчешће личних разлога, то се по правилу не дешава; суочавање са сопственим грешкама, намерном или ненамерном манипулацијом, напосто није уобичајен аналитички поступак, иако је теоретичарима дискурса више него било коме другом познато да је и свест истраживача “само станар који се населио у социјалној згради идеолошких знакова” (Бахтин 1980:14). Да ли је разлог нетематизовања карактера сопствене уплетености у манипулацију и креирање научних истина питање циничности и лењости, како мисли де Богард, или неискрености и самољубља које се брани таквом испитивању – можемо расправљати, мада се чини да је један од разлога могућа дестабилизација ауторитета науке (која сваком истраживачу служи као моћан кишобран) и, последично, опасност урушавања личног, преко науке, стеченог ауторитета аутора. Испоставља се, а томе нас подучава Шкиљанов поступак, сасвим супротно: да је критичка анализа сопствених текстова, осим што је најуверљивији показатељ начина на који се формалним поступцима глумљења научности жртвују објективност и разложност (то јест манипулише јавношћу), један од начина да се поврати изгубљени кредибилитет интелектуалног рада и самог интелектуалца.

Како је и научни дискурс *јавни дискурс*, и како се попут политичара и аналитичар обраћа колективном саговорнику, очекивано је да је и у овом домену језика присутна манипулација; једино се чини да је аналитичко манипу-

⁴ Осим што су наведене књиге Пр(а)во лице множине (Ђерић 2005) и Интима јавности (Ђерић, ур. 2008) илустративне за различите поступке и домене анализе дискурса, обе су захвални извори за истраживање свесне или несвесне манипулативности аналитичког језика. У првој је манипулативност углавном била условљена потребом аутора да се легитимише као научни истраживач, а друга је, будући циљано рађена (критичком) анализом дискурса медија, згодан извор за показивање празнина у теоријском дискурсу, амнезије аналитичара и уподобљавања аналитичких налаза доминантном ставу Запада о уништењу бивше Југославије. На пример, из анализе писања медија о хрватској акцији Олуја (1995) изопштени су (на захтев шефа пројекта) новински написи о учешћу НАТО пакта и САД у организацији ове акције, мада заинтересовани истраживач у овом зборнику може наћи и низ других примера манипулисања у научном дискурсу.

лисање ‘дозвољено’, можда и зато што је постало толико *убичајено* да се и не види као проблематичан, критици подложен феномен. Отуда је Шкиљанов приступ инструктиван и умногоме сличан нешто каснијим запажањима Мајкла Билига о ‘невидљивости’ одређених феномена за критичаре, попут америчког национализма на пример, чије су манифестације, уз подршку синтаксе хегемоније, постале свеprisутне у текстовима писаним према такту ‘глобалног бодрења’ демократије и толеранције ове земље (Билиг 2009: 310). И Шкиљан истраживању манипулативних стратегија аналитичког језика приступа тако што их смешта у поље *убичајене праксе* – тражи их и налази у оним њеним подразумеваним поступцима који су срасли са научним стилем. Аутор је на становишту да, осим због рутине њиховог практиковања, аналитичке манипулације пролазе неопажено и због општељудске условљености манипулацијом – тако рећи прећутног пристанка већине на изманипулисаност. “Код манипулације језиком,” пише Шкиљан, “посебно збуњује чињеница да јој се голема већина људи, и без неког вањског, нејезичког притиска, мирно препушта, и да, каткада готово мазохистички, ужива у томе да буде манипулирана” (Шкиљан 1989: 8-9).

Истовремено очигледне и невидљиве, аналитичке манипулације дубоко су укорене у нашем раду и *интерним правилима научног стила*, углавном због праћења или копирања формалних одлика којима се претпостављају услови научности (или замишљања наводно неопходне процедуре којом се постиже привид претпостављене објективности у науци). Формалне одлике обезбеђују да лаицима научни стил и даље остане ‘непроходан’, чиме се посредно осигурава ‘изабраност’ нашег позива. Иако свеprisутне, сматра аутор, манипулације у овом домену пролазе неопажено највише због рутине њиховог практиковања у *научној употреби језика*, која је, попут било ког другог предмета претераног дивљења и обожавања, до крајњих граница *фетишизована* (Шкиљан 1989: 68-81). Већ је и сама чињеница слабе разумљивости ове употребе језика ‘тактична’, ако не и манипулативна, с обзиром на општу претпоставку да се тим ‘узвишеним’ а заправо фетишизованим језиком преносе искључиво објективни налази и чињенице, сама истина. Такав би утисак, бар, овај дискурс требало да оставља на лаике, јер су паравани његове фетишизације уграђени у замршене процедуре, а заправо убичајене поступке научног стила писања, као што су: 1) инсистирање на фактографији, 2) увођење дефиниција, 3) формално укидање субјективности, 4) обраћање у првом лицу множине, 5) ограничено појављивање субјективности преко личних облика *смавам(о), тврдим(о), према мом суду* и сл. 6) позивање на дисциплинарне Аутор(итет)е чија су имена већ постала фетишизована, па би и само њихово појављивање у тексту требало да гарантује објективност истог, 7) додавање научне орнаментике које се испољава у фуснотама, компликованој синтакси, специфичностима лексичког избора (термини, појмови), уношењу других система знакова (попут формула, схема, графикона, цртежа, набрајања, математичких симбола) како би се формално дочарала или одглумила егзактност научног језика. Укратко, Шкиљан једноставним начином разобличава академску ‘вештину’ коришћења дискурса (за своје легитимизацијске циљеве), наводећи убичајене (и неретко

смешне) формалне интелектуалне поступке којима научници обезбеђују привид објективности за своје налазе, при чему успутне грешке које направе (било да су намерне, ненамерне, логичке или неке друге природе) пролазе сасвим неопажено захваљујући компликованој апаратури дискурса науке или напросто зато јер се у овом стилу писања и не тражи више од задовољења формалних критеријума научности.

Осим уверљивог глумљења научног стила, на штету разборитости и јасности, аналитичке навике и ‘жаргон’ у друштвено-хуманистичким наукама уподобљавају се или креирају према политичким захтевима времена и, уопште, језику и интересима владајуће политике – њене дискурсне моде; неретко је овладавање овим ‘жаргоном’ једини услов да се стекну научне квалификације, звања, или да се задрже позиције након промене система.⁵ Овај облик политичке подобности и друштвене мимикрије аутор назива *жаргоном бесмисла* “који можда не допушта да се домогнемо саме моћи, али су нам уз његову помоћ редовито доступне макар мрвице (а понекад и крупни залогаци) с њезина стола” (Шкиљан 1989: 67). Њиме се користе они друштвени актери који немају јасан идејни став, „него се приклањају час на једну час на другу или трећу страну, допуштајући сваку интерпретацију која им тренутно одговара” (Шкиљан 1989: 67). Опис жаргона бесмисла, и истовремено његов циљ, јесте да се уз коришћење израза дискурсне моде што више говори и што мање каже. То је причање (или теоретисање) које би својом ‘ученошћу’ требало да задиви ‘простоту’, неупућене, и које, осим што указује на тренутну политичку уподобљеност говорника, не значи ништа.

Шкиљан даље говори о монолошкој, солилоквијској комуникацији моћи, и посебно моћи академског дискурса која се одржава на фетишизацији и херметички затвореном језику за неприпаднике; јер науци је, као и било којој другој моћи, својствен феномен академског солилоквија или (колективног) монолога, чија је недодирљивост углавном у одсуству било каквог спољашњег отпора. О овом својству језика аутор пише, између осталог, и у својим ‘правилима’ *манипулације* дискурсом,⁶ која су заправо антиправила, али и прилично веран опис уобичајених академских стратегија којима се ‘одиграва’ ‘објективност’ научног израза. Она се углавном односе на постизање нејасности/неразумљивости, коришћење скраћеница у исте сврхе, компликовано дефинисање општепознатих појмова, изостављање дефинисања непознатих појмова, замену уобичајених (домаћих) израза страним или непознатим, унакрсно и што чешће позивање на сопствене текстове, као и текстове који су другима недоступни, на дисциплинарне ауторитете, али и на недефинисане ауторитете попут Система, Друштва и слично.

⁵ О мери независности теорије од политике закључујемо преко језика; најједноставнији показатељ пресудне подређености друштвено-хуманистичке теорије политичким променама јесте преовлађујући дискурс у различитим периодима. Уподобљење научног стила политици илустративно је кроз поређење језика текстова домаћих аутора из осамдесетих година са језиком текстова истих аутора деценију или више деценија касније.

⁶ Оперативност ових „правила“ проверавана је у анализи дискурсних стратегија коришћених приликом преузимања симболичке (и економске) моћи у културној политици Србије после промене режима 2000. године. Више: Ђерић 2005: 171-195.

Како су антиправила и даље стандард у научном дискурсу, или је њихова употреба последњих деценија ескалирала у смислу појачавања неразумљивости текстова, израженијег коришћења скраћеница (посебно у *критичкој анализи дискурса*), страних израза и уопште формалних показатеља 'објективности' научног рада, ни за основне Шкиљанове препоруке које је дао личним примером посредством анализе манипулације на сопственим текстовима (у којима је манипулисао иако је доследно поштовао формалне захтеве научног поступка) не можемо да очекујемо извесност прихватања. И мада још увек делује утопијски, ипак је могуће да ће након замора од релативизовања и разградње традиционалних дисциплина наићи талас ауторског самоиспитивања; био би то прелазак или обрт од опште деконструкције дисциплина и феномена ка ауторској деконструкцији сопствених поступака за постизање научности, то јест објективности. Могуће је да би такав преокрет помогао друштвеним и хуманистичким студијама да поврате пољуљано поверење и да поново буду читане; пионирски гест демистификације сопственог научног поступка Дубравка Шкиљана представљао би у том процесу тек далеки узор а не изузетак. Све то је, коначно, на ауторима; ако наш рад није пуко фразирање у служби одржања постојеће ситуације, а то значи даљег продубљивања неједнакости и оснаживања ове или оне политике, реализација идеје о обесвећењу моћи, или разградњи диспозитива на коме она почива, постаће извеснија.

Литература:

1. Agamben, Đordo, 2012. *Dispozitiv i drugi eseji* (srpski prevod s italijanskog M. Radovanović). Adresa: Novi Sad.
2. Bahtin, Mihail 1980. *Marksizam i filozofija jezika* (prevod s ruskog R. Matijašević). Beograd: Nolit.
3. Bilig, Majkl 2009. *Banalni nacionalizam* (prevod s engleskog V. Kostić). Beograd: Biblioteka 20. vek.
4. van Dijk, Teun (ed.) 1985. *Handbook of Discourse Analysis*. London: Academic Press.
5. van Dijk, Teun (ed.) 1997. *Discourse Studies. A multidisciplinary introduction*. London: Sage.
6. Wodak, R. and Meyer, M. (2009) Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology, in: R. Wodak and M. Meyer (eds.) *Methods for Critical Discourse Analysis* (2nd revised edition). London: Sage. (1–33).
7. Wodak, Ruth (ed.) 2013. *Critical Discourse Analysis*. Sage.
8. de Beaugrande, Robert 1996. The Story of Discourse Analysis, in: Teun van Dijk (ed.), *Introduction to Discourse Analysis*. London: Sage (35-62).
9. Đerić, Gordana 2005. *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*. Beograd: „Filip Višnjić"/IFDT.
10. Đerić, Gordana (ur.) 2008. *Intima javnosti. Okviri predstavljanja, narativni obrasci, strategije i stereotipi konstruisanja Drugosti u upečatljivim događajima tokom razgradnje bivše Jugoslavije: štampa, TV i film*. Beograd: Fabrika knjiga/IFDT.
11. Kennedy, Valerie 2000. *Edward W. Said: A Critical Introduction*. Cambridge: Polity Press.

12. Nojman, Iver B. 2009. *Značenje, materijalnost, moć: uvod u analizu diskursa* (prevod s norveškog R. Krsmanović). Beograd: CCVO Alexandria Press.
13. Fairclough, Norman 2000. Discourse, Social Theory and Social Research: The Discourse of Welfare Reform, in: Teun Van Dijk (ed.) *Discourse Studies*, Vol. 1. London: Sage (229–357).
14. Fuko, Mišel, 1998. (1969) *Arheologija znanja* (srpski prevod s francuskog M. Kozomara). Plato: Beograd.
15. Fuko, Mišel 2007. (1971) *Poredak diskursa* (srpski prevod s francuskog D. Aničić) Karpos Books: Loznica.
16. Chilton, Paul 2004. *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. London: Routledge.
17. Škiljan, Dubravko 1989. *Lingvistika svakodnevnice*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada

WHAT THE CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS CANNOT CRITICIZE?

Summary: This study proceeds from the assumption that the discourse analysis is a diffuse approach, one that has almost as many manifestation variants as there are researchers using it. The introductory part is focused on the traditional epistemology, a linguistic and inter-disciplinary shift in humanistic and social theories that led to the analysis of discourse. Following a reference to this approach's dominant authors, practices and shortcomings, the central part of the study is focused on research practices of a linguist and a classical philologist Dubravko Škiljan (1949-2007), who was involved in deconstruction and unriddling of (un)hidden ideological meanings in public and daily communication, i.e., the analysis of discourse, much before this term or approach became a popular recourse for theoreticians of communication, sociologists and philosophers. A Škiljan's view of the language as a result of rules originating in social power, along with the analytical procedures he uses to illustrate the strategies of social power's establishment and maintenance, represent an unresearched archaeology of the discourse analysis, one that can be at the same time a corrective and a useful tool in the self-analysis of this approach.

Key words: critical discourse analysis, discourse studies, disposition/deployment, self-analysis, Dubravko Škiljan